

**'Balans'-lezen
Reflecteren over sanctiëring en zelfregulering
naar aanleiding van het Eindrapport van de
Commissie Fundamentele herbezinning Nederlands
burgerlijk procesrecht***

Inleiding

In april 2006 verscheen het Eindrapport van de Commissie Fundamentele herbezinning Nederlands burgerlijk procesrecht (verder: de commissie) onder de titel 'Uitgebalanceerd'.¹ Alleen al omdat dat rapport de toekomstige (in)richting van ons burgerlijk procesrecht wezenlijk zou kunnen sturen, verdient het onze volle aandacht. Wat volgt, is een door persoonlijke voorkeuren bepaalde poging om ten minste een deel van dat rapport voor het voetlicht te brengen.

In het navolgende zal ik eerst schetsen hoe dit Eindrapport is opgezet en wat daarin zoal de revue passeert aan aanbevelingen. Vervolgens licht ik twee, overigens verwante thema's uit het rapport uit voor een nadere bespreking. Ik zal beide onderwerpen kritisch tegen het licht houden en bij wege van commentaar van een enkele eigen gedachte voorzien.² De bedoelde thema's zijn achtereenvolgens de verhouding tussen de partijen (onderling) en de rechter en de opmars van diverse vormen van zelfregulering in het procesrecht. Na bespreking van deze thema's kom ik tot een afrondend oordeel over het Eindrapport en onze toekomstige omgang daarmee. Uiteraard zal al het voorgaande plaatsvinden in het licht (of wellicht beter: de schaduw) van het eerder al verschenen Interimrapport van dezelfde commissie.³

Opzet en aanbevelingen van het Eindrapport

In de inleiding van het Eindrapport wordt de verdere opzet ervan helder uit de doeken gedaan. Per aandachtsgebied zoals eerder aan de orde gesteld in het Interimrapport (zie daarvoor hfdst. 3 t/m 12 uit dat Interimrapport⁴) volgt een samenvatting van het daarin ingenomen voorlopige standpunt, waarna de reacties en verdere ontwikkelingen op dat vlak aan bod komen, zodat daarna de nadere standpuntbepaling kan volgen. Concrete aanbevelingen sluiten elk thema af. Belangrijk is dat die aanbevelingen niet alleen de antwoorden zijn op de al eerder gesignaleerde knelpunten, maar ook de consequenties betreffen van standpunten van de rapporteurs zelf.⁵ De hoofdstukken 2 t/m 9 van het Eindrapport volgen deze structuur en vormen daarmee de kern van dit rapport. In hoofdstuk 10 volgt nog een specifieke bespreking en beantwoording van de door de minister van Justitie aan de commissie gestelde vragen, hetgeen uiteraard geschiedt aan de hand van hetgeen in de voorgaande hoofdstukken uitvoeriger is besproken. In hoofdstuk 11 zijn tot slot alle concrete aanbevelingen uit het Eindrapport nog eens bij elkaar gezet.⁶

Uit de lijst van aanbevelingen, die in het hiernavolgende niet allemaal kunnen worden besproken, noem ik als enkele opmerkelijke en tot nadenken uitnodigende voorbeelden de 'beginselverklaring' door de commissie dat recht- en titelverschaffing niet het enige zelfstandige doel van het civiele proces is, maar dat ook de bevordering van de rechtsontwikkeling en rechtseenheid wezenlijk is (aanbeveling 11.37). Ook wijs ik op de aanbeveling dat mediation niet wettelijk geregeld en niet structureel verplicht dient te worden (11.4.c). Verder is voor rechters een loopbaanbe-

leid nodig dat mogelijk maakt dat jonge rechters een tijd lang kunnen meedraaien in een hof (11.5.e), zou de mogelijkheid van een preprocesuele schikkingscomparitie moeten worden opengesteld (11.6.c) en zou een 'disclosure'-regeling moeten worden ontworpen (11.6.h).

Ook meent de commissie dat er een zaaksrechter moet komen die de centrale rechter is voor het managen van een zaak (11.7.b). Bovendien zou een verzoek getuigen te horen straks nader gemotiveerd moeten worden (11.7.h) en zal het procesinleidende stuk onder verantwoordelijkheid van de griffie per post bezorgd worden (exit de verplichte dagvaarding(sprocedure), derhalve, zie 11.8.1.a). Procederen zal volgens de commissie in beginsel conform een basismodel lopen (één schriftelijke ronde gevolgd door een mondelinge behandeling, 11.8.2.a), maar afwijkingen daarvan voor 'small claims', incasso's (liefst geautomatiseerd, 11.8.4.a) en complexe procedures zijn mogelijk.

Voor het hoger beroep noem ik onder andere de aanbeveling dat de rechter ruime mogelijkheden moet hebben om op een eindbeslissing terug te komen (11.9.1.f), dat art. 348 Rv (inzake het gedekte verweer) kan worden geschrapt (11.9.1.j) en dat bestraffing van ongewenste nova via een kostenveroordeling moet lopen (11.9.1.m). De Hoge Raad, ten slotte, zou een experiment met voorselectie van zaken moeten starten, en krijgt te maken met prejudiciële vragen van de hoven, als het tenminste aan de commissie ligt (11.9.3.a en e).

**Eerste thema:
de verhouding tussen de partijen en de rechter⁸**

Stand van zaken

Uiteraard komen al die aanbevelingen niet uit de lucht vallen; de achterliggende problemen en vraagstukken worden eerst stevig uit de doeken gedaan. Zo wordt in hoofdstuk 5 van het Eindrapport nogmaals de verhouding tussen de partijen onderling en tussen de partijen en de rechter ter discussie gesteld. In het Interimrapport

* Met dank aan mr. Lieke Coenraad voor haar feedback.

1. Zie W.D.H. Asser, H.A. Groen, J.B.M. Vranken, m.m.v. I.N. Tzankova, *Uitgebalanceerd, Eindrapport Fundamentele herbezinning Nederlands burgerlijk procesrecht*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2006 (verder: *Eindrapport*).
2. Zie over het Eindrapport inmiddels ook al F.J.H. Hovens, *Evenwicht in procesuele lasten*, *Advocatenblad* 2006/9, p. 412 e.v., en het advies van de Adviescommissie voor het burgerlijk procesrecht, opgenomen in TCR 2006, p. 68 e.v. Het Eindrapport werd ook besproken tijdens de voorjaarsvergadering van de Nederlandse Vereniging voor Procesrecht op 19 mei 2006, met inleidingen van Bakels, Ingelse en Ynzonides. Zie p. 97 in dit nummer.
3. Zie W.D.H. Asser, H.A. Groen, J.B.M. Vranken, m.m.v. I.N. Tzankova, *Een nieuwe balans. Interimrapport Fundamentele herbezinning Nederlands burgerlijk procesrecht*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2003 (verder: *Interimrapport*).
4. Dat geldt echter niet voor hfdst. 11 en 12 uit het Interimrapport, aldus *Eindrapport*, p. 17.
5. *Eindrapport*, p. 16.
6. Als bijlagen zijn nog opgenomen: (1) Het Voortgangsverslag van 9 juli 2004, en (2) Hfdst. 13 uit het Interimrapport.
7. Ik verwijs hier naar de aanbevelingen zoals deze tezamen opgenomen zijn in hfdst. 11 van het Eindrapport, p. 181 e.v., en niet naar de aanbevelingen per apart (voorafgaand) hoofdstuk.
8. B. Allemeersch promoveerde recent in Leuven op dit thema, onder de titel 'De macht van de rechter in het burgerlijk geding' bij prof. dr. P. van Orshoven. Het boek moet nog verschijnen (verwacht eind 2006).

heeft de commissie, als bekend, gekozen voor een systeem van 'gezamenlijke verantwoordelijkheid'. Een conflictueuze proceshouding belemmert de voortgang van het proces, dus zouden in plaats daarvan zowel de partijen als de rechter zich actief moeten opstellen, ook als dat een verlies van autonomie betekent, aldus de commissie. Men heeft dan ook, zo wordt herhaald, een algemene plicht tot medewerking aan het bereiken van de doelen van het proces.

Dat concept heeft sinds 2003 veel losgemaakt. De strekking van de meeste reacties daarop was – veel te kort samengevat – dat de lijdelijkheid van de rechter vooral niet te zeer zou moeten worden teruggedrongen: de rechter mag niet te actief worden, en bijvoorbeeld niet zelfstandig feiten aanvullen. De keuze van de 'herbezitters' op het vlak van de (verdere inperking van de) partijautonomie zou dus een stap te ver gaan, aldus bijvoorbeeld Snijders, want de partijautonomie is een leidend beginsel van, en zelfs inherent aan, het procesrecht.⁹ Ook anderen achten een (al te) actieve rechter onwenselijk.¹⁰ Steunbetuigingen op het vlak van de (terugdringing van de) partijautonomie waren er echter ook.¹¹

De commissie neemt in het Eindrapport de ruimte om het concept van 'gezamenlijke verantwoordelijkheid' nogmaals toe te lichten,¹² hetgeen niet onverstandig lijkt.¹³ Die term is immers belangrijk genoeg om te proberen zo helder mogelijk te maken wat er precies mee bedoeld is. Het gaat hierbij bijvoorbeeld niet om een vorm van 'vrijwilligheid'. Procespartijen staan nog steeds tegenover elkaar en de rechter moet uiteindelijk nog steeds beslissen. Waar het wel om gaat, is dat beide partijen en de rechter zich inspannen om zowel procedurele als materiële rechtvaardigheid (qua uitkomsten) te benaderen. Daartoe mogen ze scherp procederen, maar de grens ligt daar waar hun procesgedrag (verdere) conflicten in de hand werkt (feiten achterhouden, vertragingstechnieken inzetten, enz.). Ook de rechter heeft zich overigens aan spelregels te houden. Hij moet bijvoorbeeld partijen voldoende gelegenheid geven om bewijs fatsoenlijk te kunnen presenteren en mag geen disproportionele sancties toepassen.¹⁴

De zwakste schakel

Daarmee is meteen de – naar mijn inschatting – zwakste schakel uit dit (voor het overige wat mij betreft nastrevenswaardige) model van 'gezamenlijke verantwoordelijkheid' aangeroerd, te weten de *sanctionering*. In het Interimrapport¹⁵ werd al duidelijk gemaakt dat de sanctionering hier een probleem zou kunnen worden. Ik vrees inmiddels dat de angst van de commissie in dezen bewaarheid gaat worden, want veel verbetering ten aanzien van de sanctiemogelijkheden biedt het Eindrapport eigenlijk niet, en het is nog maar de vraag of, en zo ja, hoe dan, enige verbetering wel haalbaar is.

Bezien we dat Eindrapport, dan is het niet verrassend dat enerzijds gesproken wordt over positieve prikkels voor de procesdeelnemers om een coöperatieve houding aan te nemen, terwijl anderzijds over sancties, negatieve prikkels, gesproken wordt. De positieve prikkels behelzen ten eerste het idee om de betrokken professionals (de rechtshulpverleners) bij de totstandkoming en inhoud van de toepasselijke regelgeving te betrekken en om overleg- en beslissingsgremia in te voeren. Verder zou concrete informatie via voorschriften en protocollen duidelijk moeten maken wat wanneer van wie verlangd wordt en zouden ook financiële prikkels (bonussen, kortingen) goed gedrag moeten ontlokken.¹⁶

De veeleer negatief ingestoken prikkels, de daadwerkelijke sancties op onjuist gedrag, betreffen, in navolging van het Interimrapport, het verder optuigen van de proceskostenveroordeling (uitbouw van art. 237 Rv) en de dwangsom. Het Eindrapport voegt daar eigenlijk niet meer aan toe dan dat onderzoek gedaan zou moeten worden naar de effecten van sanctionering via een proceskostenveroordeling.¹⁷ Deze laatste aanbeveling vloeit mede voort uit de bevindingen van het in 2004 verschenen onderzoeksrapport 'Balanceren en vernieuwen'.¹⁸ Daarin is bijvoorbeeld vastgesteld dat de gedachte om de rechter sanctiemogelijkheden te geven om een goed verloop van het proces te bevorderen, niet zonder meer werkt. Uit Amerikaans onderzoek is namelijk gebleken dat rechters zulke sancties niet of niet consequent toepassen. Men wil 'recht doen' en niemand op dat vlak tekort doen door sancties op te leggen bij 'onheus' procesgedrag.¹⁹

Dat laatste betekent dus dat in elk geval méér nodig zal zijn dan enkel (negatief ingestoken) sancties en die gedachte is dan ook terecht opgevolgd door de commissie. Maar of de vervolgens (mede) gekozen insteek van 'overleggremia' (te weten: laat alle procesdeelnemers meepraten over de voor hun geldende regels, zodat veel draagvlak ontstaat en iedereen als vanzelf 'het goede' doet) ook gaat werken, valt nog te bezien. Het daarvoor noodzakelijke draagvlak vereist immers werkelijke betrokkenheid en bij een beroepsgroep die zo divers is als de advocatuur, om mij daar nu toe te beperken, en waarin zoveel mensen werken (recent is de

9. H.J. Snijders, *They have a dream ... een fundamenteel nieuw wetboek van rechtspleging*, NJB 2003, p. 1697 en p. 1700.
10. Zie bijv. P. von Schmidt auf Altenstadt, *Ik ben dol op het gewone volk*, NJB 2003, p. 1712, en A. Hammerstein, *Fundamentele herbezinning: graag*, NJB 2003, p. 1713; P. Ingelse, *Herbezinning op de partijautonomie*, in: P. Ingelse (red.), *Commentaren op fundamentele herbezinning*, PrinsengrachtReeks 2004-1, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2004, en bijvoorbeeld ook nog het 'Advies inzake Asser/Vranken/Groen: een nieuwe balans' van de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak in Trema 2004, p. 89 e.v., op p. 93.
11. Zo waren F.J.H. Hovens, *Processueel balanslezen*, Adv.bl. 2003, p. 552 e.v.; H.C.F. Schoordijk, *De verwezenlijking van het materiële recht in het proces*, NJB 2004, p. 162 e.v., en M. Storme, *Een schitterende evenwichtsoefening*, Trema 2004, p. 149 e.v., behoorlijk positief over het rapport, ook ten aanzien van het terugdringen van de lijdelijkheid van de rechter.
12. Zie voor het navolgende Eindrapport, p. 48-49, alsmede p. 50-51 (nader over partijautonomie). Vgl. tevens Hovens, Adv.bl. 2006, p. 412-413.
13. De Adviescommissie voor het burgerlijk procesrecht, TCR 2006, p. 69-70, blijft kritisch op dit punt ('onbepaald en diffuus gegeven'). Het verschil van inzicht tussen deze Adviescommissie en de commissie Asser/Groen/Vranken waar het gaat over de uitgangspunten en doelstellingen van het civiele proces, blijft bestaan.
14. De commissie werkt verder nog uit dat hun concept ook aansluit bij wat reeds geldend recht is, waarbij men bijvoorbeeld wijst op de comparitie na antwoord en art. 20, 21, 111 lid 3 en 128 lid 5 Rv, zie Eindrapport, p. 52-54. Wat mij betreft, heeft de commissie op deze wijze (nogmaals) helder en overtuigend uiteengezet dat de eerder gekozen lijn voor ons toekomstig procesrecht, de juiste is. R.R. Verkerk en R. Verkijk, *Principles of transnational civil procedure*, vanuit een Nederlands perspectief, NTBR 2006, p. 219, geven aan dat het procesbeeld van het Eindrapport en het Interimrapport overeenstemt met het (op internationale inzichten gebouwde) beeld dat uit de 'ALI/Unidroit Principles of transnational civil procedure' opkomt.
15. Interimrapport, p. 88-89.
16. Eindrapport, p. 54. Vgl. verder aanbevelingen 11.5.d en 11.5.f op p. 183.
17. Eindrapport, p. 57-59.
18. J.M. Barendrecht, A. Klijn (red.), *Balanceren en vernieuwen*. Den Haag: Raad voor de Rechtspraak 2004.
19. Barendrecht & Klijn 2004, p. 59-60, en daarover Eindrapport, p. 58-59.

14.000ste advocaat beëdigd!) is die betrokkenheid niet direct gegeven als een (al dan niet) representatieve groep uit dat immens grote geheel, ergens over mag meepraten en meebeslissen. Anders gezegd: dat straks de Nederlandse Orde van Advocaten (NOVA) wellicht mede bepalen kan hoe bepaalde procesregelingen eruit komen te zien, wil niet zeggen dat de gemiddelde advocaat vervolgens zijn 'oude manieren' opzij zal zetten. De benodigde cultuurverandering zal derhalve dieper moeten doordringen en daar wortel moeten schieten.²⁰

Uiteraard zal het verstrekken van concrete informatie en concrete voorschriften over wat wenselijk is en wat verwacht wordt, helpen bij de bepaling van iemands gedrag, maar dat zal, zo verwacht ik, alleen gedurende langere tijd beklijven – en dus tot een veranderd cultuurbeeld leiden – als er ook een werkelijke sanctie als stok achter de deur fungeert. Dat betekent dus wat mij betreft dat de rechters hun schroom om te straffen, toch op enig moment zullen moeten laten varen, en de rechterlijke organisatie moet hun daartoe ook de mogelijkheid en gelegenheid bieden (zie hierna).

Zolang dat echter nog onvoldoende gebeurt, is (ook) belonen in plaats van (alleen) straffen, bijvoorbeeld via een korting op het vastrecht of het geven van bonussen, wellicht een aardige geste. Echter, een premie zetten op gedrag dat eigenlijk normaal en gebruikelijk is, althans zou moeten zijn (procederen als 'gezamenlijke verantwoordelijkheid' is immers de juiste gedragsnorm voor partijen en rechter), vind ik niet direct wenselijk. Dat is net zoiets als een student bonuspunten geven voor een toets of tentamen omdat hij of zij verschenen is bij de hoorcolleges.

Bij dit alles komt dan nog, de Adviescommissie voor het burgerlijk procesrecht heeft daarop al gewezen,²¹ dat gesteggel over de wel of niet correcte toepassing van een sanctie of beloning tot extra geschillen, binnen het al lopende geschil, zal leiden, hetgeen niet wenselijk is. Omdat wij hier te maken hebben met een mijns inziens onvermijdbare keerzijde van elke vorm van sanctie of beloning, zal dat gevaar echter geaccepteerd moeten worden, en moet vervolgens bezien worden hoe dat gevaar dan zo beperkt mogelijk gehouden kan worden (zie hierna). Niets doen en het concept van de 'gezamenlijke verantwoordelijkheid' dan maar helemaal niet invoeren, is in deze overigens geen werkbaar oplossing (al zouden velen die variant wellicht verkiezen), al was het maar omdat ook in het huidige procesmodel de partijen diverse plichten hebben, zodat ook nu al het thema van de sanctionering een rol speelt, en dezelfde sanctieproblemen derhalve ook nu reeds aanwezig zijn.

De sanctierechter als oplossing?

Wat te doen dan? Bij de pakken neerzitten, is geen optie, en dus zal de kwestie van de sanctionering (nog) verder doordacht dienen te worden,²² ongeacht of het sanctiearsenaal via 'de stok' of 'de wortel' zal worden ingericht. Wellicht kan daartoe wat de mogelijke soorten sancties betreft ook enige inspiratie worden gevonden in de 'ALI/Unidroit Principles of transnational civil procedure'. In *Principle 17* worden immers enkele 'sanctions' besproken voor het geval een procespartij, derde of advocaat zich niet aan de gestelde normen houdt. Deze sancties moeten redelijk en proportioneel zijn en bijvoorbeeld de mate van opzet bij de overtreder weerspiegelen. Concreet genoemde opties zijn vervolgens: nadelige consequenties trekken; vorderingen, verweren of stellingen

geheel of deels afwijzen; procedures aanhouden; kostenveroordelingen; boetes en dwangsommen.²³

In plaats van uitvoeriger aandacht te schenken aan de lijst van mogelijke soorten sancties, die inmiddels wel redelijk gemeengoed aan het worden is, zou ik (tentatief) een ander aspect aan de (nog nader te voeren) discussie willen toevoegen. Het betreft de notie dat het wellicht raadzaam is om de voornoemde en eventueel nog andere te verzinnen sancties én de oplossing van de ongetwijfeld opkomende interne geschillen over de toepassing van die sancties (de geschillen binnen een procedure over het gedrag van een ander en de sanctionering daarvan), via een speciaal daartoe aangewezen *sanctierechter* te laten lopen. Het voordeel hiervan is wat mij betreft dat de sanctie niet door de rechter die inhoudelijk op de zaak zit, uitgedeeld hoeft te worden, zodat deze, zoals gewenst (zie hiervoor), gewoon 'recht kan doen' in de zaak die hij voor zich heeft. Daarmee wordt dan tegengegaan dat de rechterlijke macht het beschikbare arsenaal aan sancties alsnog onbenut laat.

Ik heb hierbij een regeling langs de navolgende, vooral nog zeer breed opgezette lijnen voor ogen. De daartoe aangewezen 'sanctierechter' beslist op klacht van een partij of op voordracht van de zaaksrechter²⁴ na en via een verkort traject (binnen twee weken wordt beslist, nadat beide partijen hun visie hebben mogen geven) over het al dan niet toepassen van een bepaalde sanctie van een bepaalde omvang (bijv. bepaalde bewijsstukken niet meer toelaten; een kostenveroordeling, ongeacht de verdere uitkomst; een boete opleggen).²⁵ Gezien de zeer korte termijnen kan het 'sanctie-incident' tijdens de looptijd van de overige, reguliere proceshandelingen worden afgewikkeld. De hoofdprocedure wordt door het incident dus niet beïnvloed. Afzonderlijk hoger beroep tegen de beslissing van de sanctierechter staat niet open; wel mag bij een op andere gronden en van andere grieven voorzien rechtsmiddel ook de sanctie alsnog aan de kaak worden gesteld. Dat op deze wijze de (wellicht) nieuw in te stellen zaaksrechter meteen weer van een taak wordt beroofd, is meen ik geen overwegend bezwaar omdat, als die zaaksrechter al geïntroduceerd gaat worden, sowieso een roladministratie en centrale rol zullen blijven bestaan.²⁶

20. Ik wees elders al op de moeilijkheden met sanctionering bij veranderingen in het procesrecht die 'cultuurgerelateerd' zijn, vgl. I. Giesen, *Bewijs en aansprakelijkheid*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2001, p. 23 en 27-30.

21. Adviescommissie voor het burgerlijk procesrecht, TCR 2006, p. 69.

22. Zie bijv. ook nog M. Bruning, *Misbruik van procesrecht in burgerlijke zaken: alleen een rechtvaardig doel heiligt de middelen*, in: *WB der Nederlanden (WB-bundel)*, Nijmegen: WLP 2003, vooral p. 79-82, die de sanctionering in drie fasen van het proces beschrijft en voorstelt een wettelijke boete in te voeren voor gevallen van proces(recht)misbruik, en B.T.M. van der Wiel, *De rechtsverhouding tussen procespartijen*, Deventer: Kluwer 2004, p. 281 e.v., die onder andere aandacht schenkt aan de vordering tot nakoming, schadevergoeding via de onrechtmatige daad, nietigheid van proceshandelingen, niet-ontvankelijkheid, verval van recht, de proceskostenveroordeling, enkele bewijsrechtelijke sancties en de herroeping.

23. Zie nader Verkerk & Verkijk, NTBR 2006, p. 217.

24. Zie in verband met de keuze voor een zaaksrechter, Eindrapport, p. 80 e.v.

25. Wellicht kan op voordracht van de zaaksrechter ook gedacht worden aan de toekenning van een bonus bij goed gedrag, bijvoorbeeld de restitutie van het vastrecht.

26. Eindrapport, p. 82 en 184, aanbeveling 11.7.b.

Een praktische tegenwerping zou wellicht nog hierin gelegen kunnen zijn dat voor het al dan niet toepassen van een sanctie specifieke dossierkennis bij de beslissende rechter nodig is. Die tegenwerping is in zoverre juist dat het delegeren van de sanctionering aan een speciale 'sanctierechter' niet voor elke mogelijke sanctie werkbaar zal zijn. Zo zal het afwijzen van (een deel van) een vordering of tot bepaalde nadelige consequenties komen bij de bewijswaardering niet aan de verder inhoudelijk niet ingevoerde sanctierechter overgelaten kunnen worden. Maar dergelijke sancties, sancties die inhoudelijk gekoppeld zijn aan een bepaalde zaak en waarvoor derhalve dossierkennis nodig is, hoeven in het systeem van een sanctierechter ook niet langer gehandhaafd te blijven. En dat is dan weer een extra voordeel omdat de ruime mate van rechterlijke discretie bij de toepassing van die sancties toch al met zich bracht dat deze 'lastig in het gebruik' waren.

Tweede thema: zelfregulering

*Stand van zaken*²⁷

In het Interimrapport was hoofdstuk 12 gewijd aan 'hercodificeren in de huidige tijd', dat wil zeggen aan nieuwe manieren om met een (her)codificatie om te gaan en om regelgeving tot stand te brengen. Kort gezegd ging het in dat hoofdstuk om het tot stand brengen van procesrechtelijke regelgeving via allerlei vormen van (privaatrechtelijke) zelfregulering door de betrokkenen zelf. De redenen voor deze zoektocht naar alternatieve vormen van regelgeving (naast wetgeving en rechtspraak), waren onder andere dat het verkrijgen van duidelijkheid erg lang duurt, van toeval afhangt (welke zaak komt bij de Hoge Raad?) en dat de rechtsvraag niet altijd scherp genoeg naar voren komt. Om dat het hoofd te kunnen bieden, zou ook²⁸ de omgang met regelgeving moeten veranderen. Daartoe werden vier instrumenten genoemd: helpdesks, leidraden, een commissie burgerlijk procesrecht en een instituut voor permanente evaluatie en advisering over de modernisering van het burgerlijk procesrecht.²⁹

In het Eindrapport wordt hierop niet expliciet in de vorm van een apart hoofdstuk voortgebouwd, maar dat betekent geenszins dat daarmee dat thema van de baan zou zijn. Integendeel zelfs. Ten eerste geldt hier dat voor zover niet wordt teruggekomen op hetgeen in het Interimrapport staat, het eerder ingenomen standpunt als definitief geldt,³⁰ terwijl verder te constateren valt dat op diverse plaatsen in het Eindrapport een beroep gedaan wordt op (vormen van) zelfregulering om een onderwerp verder aan te pakken en te reguleren. Ook in de lijst van aanbevelingen komen we protocollen, leidraden, enzovoort, in ruime mate tegen.³¹

Bij wijze van voorbeeld wijs ik op het hoofdstuk over mediation (hfdst. 4 van het Eindrapport). Om uit de zogenoemde 'fuik van de standaardprocedure' te ontsnappen (te weten: de beletselen die bestaan tegen het zelf oplossen van een geschil, verhinderen de partijen ook om een andere wijze van geschiloplossing dan via de overheidsrechter overeen te komen), worden drie methoden besproken. De commissie kiest dan voor die optie waarbij partijen zelf, voordat het geschil er is, mediation overeenkomen. Daarbij meent de commissie dat de overheid in dezen geen regelgevende taak heeft en dat het aan de beroepsorganisaties en de bedrijfstakken is om tot zelfregulering te komen. Die organisaties zouden met (vertegenwoordigers van) hun cliënten kunnen onder-

zoeken en vastleggen wanneer mediation de voorkeur verdient en in welke vorm dat zou kunnen. Dit kan dan via algemene voorwaarden, maar ook in een aparte code of leidraad vastgelegd worden.³² Uiteindelijk gaat het in zijn algemeenheid bij zelfregulering, aldus de commissie, om 'een houding die betrokkenen dwingt gezamenlijk na te gaan wat in concrete situaties het best past bij de waardering en afweging van de belangen die aan de orde zijn'.³³

Enige meer algemene informatie over wat zelfregulering volgens de commissie in de context van het burgerlijk procesrecht precies betekent, vinden wij nog in paragraaf 6.4 van het Eindrapport (handelend over de mogelijke invoering van 'pre-action protocols' naar Engels voorbeeld³⁴). Nadat aldaar de wenselijkheid van preprocesuele protocollen is verdedigd, wordt de vraag opgeworpen *wie* vervolgens dergelijke protocollen tot stand zou moeten brengen.³⁵ Het antwoord van de commissie luidt dat dat zou moeten gebeuren door 'de partijen in de maatschappij die bij het desbetreffende soort zaken betrokken zijn', kortom de 'repeat players', zoals verzekeraars. Maar ook wijst de commissie naar degenen die daarbij 'het meeste baat hebben' als mogelijke initiatiefnemers.³⁶ Het opstellen van protocollen, leidraden, enzovoort hoeft dus niet (maar dat kan en mag blijkbaar wel) in alle gevallen te gebeuren door, of onder eindverantwoordelijkheid van, de rech-

27. Zelfregulering (in allerlei vormen) is ook op andere terreinen van het (privaat)recht aan een opmars bezig en is ook onderwerp van regeringsbeleid geworden (de 'Bruikbare Rechtsorde'). Ik kan hier nu niet nader ingaan op deze brede ontwikkeling en noem nog slechts, in aanvulling op de verdere verwijzingen in de navolgende noten, bij wijze van voorbeeld de Code Tabaksblat in het ondernemingsrecht.

28. In de literatuur zijn diverse andere manieren voorgesteld om (de oorzaken van) 'incidentele rechtsvorming' aan te pakken, zie Interimrapport, p. 254, en van nadien bijvoorbeeld I. Giesen en H.N. Schelhaas, Samenwerking bij rechtsvorming. De instelling van een Periodiek Overleg van Rechtsvormers (POR), AA 2006, p. 159-172, met verdere verwijzingen.

29. Interimrapport, p. 254-255, met verdere onderbouwing op p. 256-261. Zie over de toepassing van die instrumenten op bredere schaal ook J.B.M. Vranken en I. Giesen (red.), Codificatie en dynamiek. Instrumenten ter begeleiding van de omgang met codificaties, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2004.

30. Zie Eindrapport, p. 17.

31. Volgens mijn telling wordt in de inhoudelijke hoofdstukken (1 t/m 10) op vijftien plekken in het Eindrapport geschreven over, gewezen op of gememoreerd aan een vorm van zelfregulering, en is dit (meer of minder expliciet) terug te vinden in negen aanbevelingen.

32. Eindrapport, p. 40-41.

33. Eindrapport, p. 174.

34. Zie daarover bijvoorbeeld nog I.N. Tzankova en W.C.T. Weterings, Preprocesuele afwikkeling van personenschadeclaims, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2003, vooral p. 9 e.v. Niet onbelangrijk in dit verband is dat inmiddels de Gedragscode Behandeling Letselschade (Tilburg 2006, zie <http://normering.rechten.uvt.nl>) gelanceerd is. Deze code is erop gericht de afwikkeling van letselschadegevallen zo goed mogelijk te laten verlopen. Zie naast de code zelf bijvoorbeeld ook het nummer van TVP (zie TVP 2005/4) over deze thematiek. In Ierland worden letselschadezaken (werkgevers- en verkeersaansprakelijkheidszaken) tegenwoordig overigens (verplicht) afgewikkeld via de Personal Injuries Assessment Board, ter vervanging van de civiele procedure, waarbij die Board een schadevergoeding vaststelt. Zie de Personal Injuries Assessment Board Act 2003 [Wet van 28 december 2003, 2003, nr. 46].

35. Zie hiervoor en tevens voor het navolgende: Eindrapport, p. 67-69.

36. Leidraden, protocollen, reglementen, enzovoort hebben mede als achtergrond het kunnen behalen van schaalvoordelen en dus zal de vraag wanneer zelfregulering een optie is, mede afhangen van de frequentie waarmee de nieuw te vormen norm nodig is (en dus hoeveel schaalvoordeel haalbaar is).

terlijke macht.³⁷ Maar de Raad voor de Rechtspraak wordt wel voorzichtig een initiërende en coördinerende rol toebedeeld, hoewel ook een nieuw op te richten 'gemengde commissie' (bestaan- de uit rechters, advocaten; 'repeat players' derhalve) gesuggereerd wordt.³⁸

Verder is wezenlijk, de commissie stipt dat terecht aan, dat de binding aan de via zelfregulering tot stand gekomen normen goed geregeld is, in beginsel in elk geval mede door middel van een sanctie op schending van de desbetreffende norm. Het al dan niet volgen van een leidraad of protocol mag dus niet louter vrijblijvend of optioneel zijn. De commissie denkt aan zelfbinding en aan de algemeenverbindendverklaring van het instrument, terwijl strakkere termijnen en andere casemanagement-maatregelen, nadelige bewijslastbeslissingen en kostenveroordelingen het sanctiearsenaal vormen.³⁹ De scherpere normering door zelfregulering zal bij overtreding van die normen derhalve niet tot een verzachting van sancties leiden. Als de verwachtingen 'duidelijk en concreet' zijn, dan is bij schending 'geen reden om van sancties af te zien'.⁴⁰

De eerste kritische noten gekraakt

Na verschijning van het Eindrapport heeft de Adviescommissie voor het burgerlijk procesrecht zich kritisch uitgelaten over (het gebruik van) zelfregulering. Het eerder al gesignaleerde gevaar van 'geschillen binnen het geschil' dat kan optreden bij regels die procesgedrag voorschrijven en sanctioneren, wordt hier herhaald. Verder waarschuwt de Adviescommissie voor een (te) snelle verbreiding van regels en voor de moeilijkheden bij de handhaving van regels met een ambivalente status (zoals protocollen). Zij vreest een overmaat van regelgeving als alle suggesties voor zelfregulering uit het Eindrapport opgevolgd worden, en daaraan gekoppeld vreest zij een tekort aan handhaving. Een en ander zal de praktijk vervolgens eerder belemmeren dan stimuleren.⁴¹

Dat zelfregulering niet tot *minder* regels zal leiden, is al eerder geconstateerd en in die zin is de hier verwoorde kritiek op zichzelf terecht.⁴² Echter, de regeltoepasser zal in elk geval op grond van en conform een bepaalde (in zo'n geval nieuwe) norm of regel, ongeacht de inhoud en afkomst daarvan, moeten handelen in al die gevallen waarin een juridisch probleem aangedragen wordt dat in de (lagere) wetgeving zelf (nog) niet uitgewerkt is, als wij tenminste niet de totale willekeur willen laten regeren. En als dat zo is, dan doet het er eigenlijk niet meer toe of die nieuwe regel dan door middel van zelfregulering of via 'officiële' wetgeving tot stand is gekomen. Het punt is derhalve dat sowieso een regel of norm gevonden of ontdekt moet worden en vervolgens toegepast moet worden (de legaliteitsgedachte vergt dat), zodat een eventueel daaruit voortvloeiende overmaat aan regels of normen niet 'toe te rekenen' is aan het concept van zelfregulering. Daaruit volgt dan gelijk ook dat eventuele geschillen over de toepassing van die 'alternatieve' regels of normen, niet meer of minder zullen opkomen afhankelijk van de vraag of de herkomst van die regels wetgeving, rechtspraak, dan wel zelfregulering is.⁴³

Blijft staan de genoemde vrees voor een handhavingstekort. Opnieuw werp ik te dien aanzien de vraag op of dat typisch een zelfreguleringsprobleem is. Ik betwijfel dat. Zou 'officiële' wetgeving wel 100% handhaafbaar zijn en 100% gehandhaafd worden? Bovendien, als via zelfregulering afspraken kunnen worden

gemaakt omtrent de inhoud van de toe te passen normen, dan moeten ook in staat zijn afspraken te maken over de naleving daarvan. In dat licht bezien, is wellicht eerder een afdoende mate van handhaving te verwachten als de betrokken partijen zelf tot normstelling komen.

Resterende vragen binnen een additioneel punt van bezwaar

Is er dan geen kritiek mogelijk op de door de commissie gekozen insteek? Natuurlijk wel. Mij valt op dat afgezien van de theoretisch onderbouwing van de mogelijkheden van protocollen en dergelijke in het Interimrapport, alsmede de gedeeltelijke conceptualisering daarvan op twee plaatsen in het Eindrapport (zoals hiervoor besproken), eigenlijk geen werkelijke verdere uitwerking van de werkwijze, methode, betrokken partijen, inhoud, omvang en rechtsgevolgen van het gebruik van zelfregulering gegeven wordt. De keuze om dat niet te doen, is wellicht passend voor het zelfreguleringsconcept als zodanig, omdat dat concept naar zijn aard nu eenmaal meer *bottom up* dan *top down* is, maar het laat de praktijk – de rechtshulpverleners, de rechters en ook de wetgever – gissen naar wat dan verder de bedoeling (en taakstelling voor betrokkenen) is iedere keer als het Eindrapport verwijst naar zelfregulering voor een verdere aanpak van een bepaald probleem. Mijns inziens is daarmee een kans om verder te komen, verloren gegaan.

Een voorbeeld. Waar het gaat om de bestaande mogelijkheden van tussentijds appèl (de commissie is daar geen voorstander van), zou het wenselijk zijn dat de partijen, respectievelijk de rechter in eerste aanleg in elk geval tijdig verlof voor zo'n tussentijds appèl vragen, respectievelijk (eventueel) verlenen. De wijze waarop de regeling (voor aanvraag en verlening) van een dergelijk verlof dan verder in het vat gegoten wordt, is voor de commissie typisch iets dat zich leent voor regeling bij wege van een leidraad of 'practice direction'. Ik ben dat op zichzelf graag met de commissie eens, maar zou hier niet enige nadere duiding gepast hebben? Nemen de procespartijen hier het voortouw, en zo ja, wie bedoelen we (althans de commissie) daar dan mee? Is dat de NOVA? Ongetwijfeld, maar waarom is dat dan niet geëxpliciteerd? Of heeft de rechterlijke macht hier de leiding, althans zou zij de lei-

37. Over 'rechtersregelingen' uitvoerig K. Teuben, *Rechtersregelingen in het burgerlijk (proces)recht* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 2005. Vgl. ook nog H. Franken, *Zelfregulering door rechters*, RM Themis 2002/6, p. 305-306.

38. Ik pleitte eerder al, met Schelhaas, voor de instelling van een POR, een Periodiek Overleg van Rechtsvormers, zie Giesen & Schelhaas, AA 2006, p. 159 e.v.; ik zie wel ruimte voor zo een POR om (ook) zelfregulerende initiatieven te ontplooiën.

39. De commissie wil het gevaar van 'procedures binnen de procedure' voorkomen, doordat (naar Engels voorbeeld) 'gezever' over minimale schendingen niet geaccepteerd wordt omdat deze tegen de geest van het gebruik van zelfregulering ingaan, zie Eindrapport, p. 69.

40. Eindrapport, p. 174

41. Adviescommissie voor het burgerlijk procesrecht, TCR 2006, p. 69. Overigens, waarom normen die via zelfregulering ontwikkeld zijn, een 'ambivalente status' hebben, wordt niet nader toegelicht.

42. Zie Vranken & Giesen 2004, p. 223.

43. Ik voeg aan het voorgaande nog toe dat niets erop wijst dat de al bestaande vormen van 'alternatieve regelgeving', zoals het Landelijke rolreglement, niet zouden functioneren.

ding moeten hebben? En is dat dan het overleg van de negentien presidenten van de rechtbanken of hebben we het dan over de Raad voor de Rechtspraak? Het kan beide, maar, zo vraag ik me af, wat zou de commissie voorstaan?

Let wel, het gaat hier niet om het spreekwoordelijke zoeken van spijkers op laag water aangaande een specifiek detail, want dezelfde vragen spelen bij veel, zo niet alle, momenten waarop zelfregulering zou kunnen opkomen als verkieslijk reguleringsmodel. In het burgerlijk procesrecht hebben wij vaak te maken met dezelfde (zeldzame) organisaties die een gerechtvaardigde claim van representativiteit kunnen doen gelden. En omdat zulks nu eenmaal de situatie is, zou het dan niet beter zijn geweest om in algemene zin hieraan op zijn minst enige additionele opmerkingen, bijvoorbeeld in de vorm van een extra hoofdstuk of paragraaf, te wijden? Een extra paragraaf waarin dan bijvoorbeeld in algemene zin over representativiteit, de methode en over een werkverdeling (wie neemt wanneer het initiatief?) had kunnen worden gesproken.

Die aanpak zou in elk geval dit voordeel hebben gehad dat niet iedere keer, bij elke afzonderlijke aanbeveling opnieuw van voren af aan begonnen zou hoeven worden. Wat echter nog belangrijker is, is dit. Bij een dergelijke aanpak zou de vrijblijvendheid die mijns inziens op dit moment schuilt in de voorstellen van de commissie om zelfreguleringstechnieken toe te passen, afwezig, althans minder pregnant aanwezig, zijn geweest. In hardere bevoordingen: de maatschappelijke actoren die hier het voortouw zouden moeten nemen, worden nu niet direct aangesproken, zij hoeven zich dus niet aangesproken te voelen, en zij kunnen de oproep tot zelfregulering dus vriendelijk maar vooral ook zonder noodzaak tot enige verantwoording of motivering naast zich neerleggen en tot de orde van de dag (hier: wachten op de wetgever of een arrest van de Hoge Raad) overgaan.⁴⁴ Kortom, de commissie heeft hier naar mijn mening te veel opengelaten.

Het missen van deze kans is vervolgens extra pijnlijk als wij ons daarbij tevens realiseren dat het burgerlijk procesrecht zodanig met het publieke belang verweven is, dat het heel wel denkbaar zou zijn dat eigenlijk een publiek(rechtelijk) orgaan nodig zou zijn om bij het gebruik van zelfregulering als eindverantwoordelijke te functioneren.⁴⁵ De commissie laat terloops vallen dat een nieuw op te richten 'gemengde commissie' hier wellicht een rol kan spelen, maar is die dan bedoeld als een permanente organisatie of als slechts als een incidenteel overlegorgaan? Enfin, zo zijn er vragen te over als wij verder nadenken over het propagieren van zelfregulering in het burgerlijk procesrecht. Ik begrijp uiteraard best dat niet al die vragen een antwoord konden krijgen in het Eindrapport (ook omdat soms vraag en antwoord te specifiek zouden zijn⁴⁶), maar iets van een overkoepelende poging daartoe had ik toch eigenlijk niet willen missen.

Terug naar het Eindrapport: vergelijken en verdere voortgang

Vergelijken is vaak gevaarlijk, maar vaak ook onvermijdelijk. En als ik dan de (welhaast onvermijdelijke) vergelijking maak tussen het Interimrapport en het Eindrapport, dan luidt de conclusie: het is opnieuw een mooi rapport geworden, maar toch niet zo mooi als het voorgaande.⁴⁷ Het Eindrapport is zeker een knap stuk werk, geen twijfel daarover, maar het is toch meer een reactie op de

reacties dan een werk geschreven vanuit een eigen visie en een eigen agenda.⁴⁸ Dat is overigens niet meer dan logisch, en het wordt ook onderkend door de auteurs.⁴⁹ Eerlijk gezegd mocht ook niet meer worden verwacht, want de bedoelde visie lag er immers al sinds 2003. Binnen de gekozen en opgelegde kaders (de al uitgedragen nieuwe visie) en binnen de gekozen opzet (kritische reacties, ontwikkelingen, eindoordeel) is er uiteindelijk dan ook vrijwel optimaal werk afgeleverd. Maar toch... het knaagt bij mij een weinig dat het visionaire niveau van het eerste rapport nu niet opnieuw gehaald kon worden.

Ik denk overigens dat zelfs de commissie dit met mij eens zal zijn. Dat kan ook, want het was ook onvermijdelijk. Waar de lijnen, als gezegd, al uitgezet waren in en door het Interimrapport, en daarin dus alle inspiratie, creativiteit en vooruitgang moesten worden verwoord en verantwoord, bleef voor het eindrapport eigenlijk weinig meer over dan de consultaties en commentaren verwerken, zo goed mogelijk, zo 'open minded' mogelijk ook, en zonder angst om dingen alsnog terug te nemen of alsnog anders te doen.⁵⁰ Als dat de opdracht was, en dat kon, denk ik, enkel de opdracht zijn, dan is ook het eindrapport een zeer geslaagd product geworden. Want die commentaren zijn verwerkt, volledig en gedegen, en met argumenten bestreden, en een 'open mind' is bewaard, er zijn dingen teruggenomen of bijgesteld.

Een vraag die nog open ligt, is wat nu verder gaat gebeuren. Adviesorganen hebben gesproken of zullen later nog hun zegje doen, en er zal op enig moment een kabinetsstandpunt komen

44. Uiteraard kan een oproep tot zelfregulering altijd genegeerd worden (men moet het nu eenmaal wel ook zelf willen), maar als zo een oproep gedaan wordt door een buitenstaander, moet die oproep wel zo ingekleed zijn dat op zijn minst de noodzaak gevoeld wordt om een reactie, al is die dan afwijzend, te geven. Dan is men tenminste in discussie met elkaar. Ter vergelijking wijs ik er nog op dat de totstandkoming van de Gedragscode Behandeling Letselschade, hiervoor al genoemd, mede is gestimuleerd doordat de minister van Justitie de druk op de ketel hield door mee te kijken.
45. Bijvoorbeeld om op het vlak van de democratische legitimatie, om nog maar een probleempunt aan te stippen, wellicht enige 'vaste' grond te bieden aan zelfreguleringinitiatieven.
46. Zo speelde bij de totstandkoming van de al genoemde Gedragscode Behandeling Letselschade een belangrijke rol dat de verzekeraars wel mee wilden doen, terwijl andere 'repeat players' (de LSA bijvoorbeeld) dat niet wilden. Dergelijke per individueel dossier spelende problemen kunnen niet vooraf in één keer opgelost worden. Maar, andere veel voorkomende kwesties hadden wel enigszins nader kunnen worden ingekleurd.
47. Als bekend, ik was zeer lovend over het Interimrapport, zie I. Giesen, Een mooie balans na een fundamentele herbezinning, NJB 2003, p. 1708. Naar aanleiding daarvan echter nog dit detail: of het nieuwe criterium voor uitsluiting van nova in appél inmiddels (zie Eindrapport, p. 145) scherp genoeg is, betwijfel ik nog steeds. Wat is een fundamentele, radicale koerswijziging in hoger beroep? Wanneer is er sprake van een 'nieuwe grondslag'? Is bijvoorbeeld schadevergoeding in plaats van een verbod vorderen een fundamentele wijziging?
48. Ik zonder daar graag de beschouwingen over 'disclosure' (Eindrapport, p. 71-75) van uit, deze zijn wel degelijk nieuw.
49. Zie ook het Eindrapport, p. 15: 'Brede algemene beschouwingen zoals in het Interimrapport zullen vrijwel ontbreken.'
50. De gekozen opzet van het Eindrapport (reageren op de diverse reacties) hergt het gevaar in zich dat (onbedoeld) een 'defensieve houding' ingenomen wordt. Het gehele rapport overziend, valt dat mijns inziens overigens erg mee, maar vooral waar er onbegrip over het Interimrapport signaleerd wordt, heeft de commissie (niets menselijks is haar vreemd) niet helemaal aan dat gevaar kunnen ontsnappen.

(welk kabinet dat gaat worden, gegeven de aanstaande verkiezingen, valt overigens nog te bezien). Dat standpunt zal vervolgens ongetwijfeld weer worden besproken in de procesrechtelijke pers, maar werkelijk interessant is wat daarna te gebeuren staat. Gaat de wetgever er echt mee aan de slag? Breekt het lijntje of wordt de vangst binnengehaald?

In de hoop een goede vangst te verzekeren, zou ik alle volgers van en belanghebbenden bij ons burgerlijk procesrecht willen oproepen om de wetgever te blijven porren en bestoken om echt aan de slag te gaan, ook wetgevend, met de twee rapporten.⁵¹ Al worden alleen maar de niet of nauwelijks controversiële ideeën uit de rapporten omgewerkt tot nieuwe regelgeving, dan nog komen wij een stuk verder. En als de wetgever niet instapt, dan wordt het tijd te bekijken of de spelers in het procesrechtveld niet zelf in actie kunnen komen. Mogelijke onderwerpen van zelfregulering zijn immers in meer dan voldoende mate aangedragen.

Slot

Tot slot. Wat bij mij resteert, is een gevoel van weemoed. Het was een prachtige tijd, deze 'herbezinningstijd'. Het procesrecht leefde, in praktijk, wetenschap en politiek, en er was volop discussie. En dat de fundamenten rammelden, dat gaf niet, want er werd immers 'herbezonnen'. Het was eigenlijk een heerlijke tijd. Laten we dan ook proberen om nog enige tijd na te 'ijlen' op dit 'herbezinnings-effect'.⁵² Het is tevens te hopen dat de wetgever zal voortborduren op wat er ligt, zodat onze 'flow' nog even voort kan duren.

Doch ook los van het wel of niet in actie komen van de wetgever kan de conclusie niet anders luiden dan dat enig resultaat zeker bereikt is, namelijk dat deze fundamentele herbezinning ons nog lang zal heugen. Het procesrechtlandschap zal nooit meer hetzelfde zijn. Er liggen twee rapporten die wat mij betreft onomkeerbaar en onvermijdelijk zijn voor een ieder die ooit nog iets fundamenteels of semi-fundamenteels wil doen op dit terrein.⁵³ Nu maar hopen dat dat er nog vele zullen zijn, zodat we kunnen blijven lezen, herlezen en 'Balanceren'.

*Prof. mr. I. Giesen,
hoogleraar privaatrecht en burgerlijk procesrecht aan het
Molengraaff Instituut van de Universiteit Utrecht,
raadsheer-plaatsvervanger in het Hof Den Bosch en redacteur
van dit tijdschrift*

51. De impliciete vrees van Hovens, Adv.bl. 2006, p. 415 (te weten: dat een bureau-lade op een ministerie het eindstation wordt), zou dan niet bewaarheid hoeven worden.

52. De rubriek 'Fundamentele herbezinning' in dit tijdschrift blijft daartoe open staan!

53. In dat licht was ik verbaasd te zien dat in de nieuwe druk van Hugenholtz & Heemskerk (Hoofdpijnen van Nederlands burgerlijk procesrecht, 21e druk, Den Haag: Elsevier 2006), beide rapporten wel genoemd worden in de inleiding (p. 6, onder 'Wetsontwerpen en wetten na 1838') maar bijvoorbeeld niet (besproken worden) bij de behandeling van de partijautonomie op p. 10-11.